

SİNTAKTİK YOLLA YARANAN SÖZLƏR

Nəcibə ORUCOVA,

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin müəllimi

Açar sözlər: sintaktik, mürəkkəb, feli sifət, lüğəti mənə, sözdüzəldici, söz birləşməsi.

Ключевые слова: синтаксический, сложный, причастие, словарный смысл, словообразующий, словосочетание.

Keywords: syntactic, complex, participle, dictionary meaning, word-building, word-combination.

Dünyanın bir çox dillərində olduğu kimi, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsində də sintaktik yolla yaranan sözlərin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Sintaktik yolla yaradılan sözlər bir tərəfdən həmin xalqın təfəkkürünün inkişafı ilə, digər tərəfdən də o dildə danışan xalqın yaşadığı mühitlə əlaqədardır. Morfoloji yolla yaradılan sözlər düzəltmə sözlərdən ibarət olursa, sintaktik yolla söz yaratma mürəkkəb sözləri əhatə edir. Burada bizim məqsədimiz mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsinin bütün xüsusiyyətlərini göstərmək deyil, ümumi şəkildə olsa da dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində onun rolunu qeyd etməkdən ibarətdir. Bunun üçün birinci növbədə mürəkkəb sözlərlə söz birləşmələrinin bəzi oxşar və fərqli cəhətlərini nəzərdən keçirmək lazımdır. M.Hüseynzadə təyini söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlərin oxşar və fərqli cəhətlərindən danışarkən, birinci növ təyini söz birləşməsi əsasında əmələ gələn mürəkkəb sözün tərkibində olan birinci sözün öz müstəqil vurğusunu itirməsini (ağsaqqal) göstərir. İkinci növ təyini söz birləşməsi əsasında yaranan sözlərdən bəhs edərkən onları iki yere

bölür: tamamilə mürəkkəb söz vəziyyətində olanlar və kecid vəziyyətində olanlar.

Mürəkkəb sözlərdən danışarkən, birinci növbədə, onların bu və ya başqa bir məfhumun adını bildirən leksik vahid olmasını nəzərə almaq lazımdır. Leksik anlayışlar ifadə edən sözlərlə söz birləşmələrini eyniləşdirmək olmaz, çünki bunların arasında müəyyən fərqlər vardır. Bunun üçün mürəkkəb sözlərdə həm forma və həm də məzmun nəzərə alınmalıdır. Əgər yalnız məzmun nəzərə alınarsa, onda mürəkkəb cümlə üzvü kimi işlənən hər cür söz birləşmələri mürəkkəb sözlərlə eyniləşdirilər. Əksinə, ancaq forma nəzərə alınarsa, onda mürəkkəb sözlərə xüsusi formalar axtarmaq lazım gəlir. Dilimizin tarixi inkişafında sadə və ya düzəltmə sözlər müxtəlif üsullarla birləşərək bir çox mürəkkəb sözlər əmələ gəlmişdir. Belə halda sözlər (həm sadə, həm də düzəltmə) öz mənalarına, leksik tərkibinə, sintaktik əlaqələrinə görə birləşir və bunun əsasında vahid mənə ifadə edən sözlər yaranır. Dilin tarixi inkişafında ayrı-ayrı məfhumları ifadə edən sözlərin müxtəlif üsullarla birləşərək vahid lüğəti mənə əmələ gətirdiyi söz kompleksləri mürək-

kəb söz hesab edilməlidir. Belə sözlərin (mürəkkəb sözlər) tərkib hissələri insan şüurunda ayrı-ayrı məfhumlar kimi deyil, vahid bir məfhum kimi dərk olunur. Mürəkkəb sözlər şüurumuzda bir məfhum kimi birləşmiş olan müəyyən bir prosesi və əlamətləri qeyri-mütəhərrik bir şəkildə ifadə edir.

Deməli, burada, ümumiyyətlə, mürəkkəb vahid əmələ gətirən tərkib hissələrinin ayrı-ayrılıqda ifadə etdiyi mənə ilə onların tərkib daxilində ifadə etdiyi mənə fərqi nəzərə alınır. Mürəkkəb sözü əmələ gətirən tərkib hissələr onların ayrı-ayrılıqda ifadə etdiyi mənələrdən az və ya çox dərəcədə uzaqlaşmış müəyyən məfhumun adını bildirən vahid leksik bir mənə ifadə edir. Əlüzyuyan sözünün tərkibi üç sözə ibarət olsa da, o bir leksik vahid olmaqla bir məfhumun adıdır. Bunun **əl, üz** isimləri və **yuyan** feili sifətinin ayrı-ayrılıqda ifadə etdiyi məfhumların adı ilə heç bir müstəqil mənə əlaqəsi yoxdur.

Məhz bütün bunlara görə də sadə sözlərin ayrı-ayrılıqda ifadə etdiyi mənə ilə onların tərkib daxilində (mürəkkəb söz kimi) ifadə etdiyi mənələr arasında mühüm fərqlər əmələ gəlir

Belə mürəkkəb sözlərin yaranması, əlbəttə, ayrı-ayrı şəxslərin istək və arzuları ilə bağlı olmayıb, real həyat hadisələri ilə əlaqədar olan bir prosesdir. Deməli, mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi insanların obyektiv aləm hadisələri ilə olan əlaqə və münasibətlərindən doğur. Elə buna görə də mürəkkəb sözlərin yaranmasının müəyyən maddi əsası vardır.

Tərkib hissələrinin xarakterinə görə mürəkkəb sözləri aşağıdakı kimi qrup-

laşdırmaq olar:

1. Adların birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər

2. Adlarla feillərin birləşməsindən düzələn mürəkkəb sözlər.

3. Feillərin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər.

Belə birləşmələrin hər birinin özünə-məxsus xüsusiyyətləri vardır. Bunları daha yaxşı başa düşmək üçün, qısa da olsa, bunları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

Adlarla adların birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlərin, əsasən, aşağıdakı növləri vardır:

1. İsimlə ismin birləşməsindən düzələn mürəkkəb sözlər. Buraya həm xüsusi, həm də ümumi isimlərin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər daxil olur. Məsələn: **Əhmədəğa, dəmiryol, kəklikotu, dəvədabanı**.

2. İsimlə sifətin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər. Məsələn: **dilişirin, əlidolu, başıboş**.

3. Sifətlə ismin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər. Məsələn: **qaratorpaq, sarıbuğda, acıdil**.

4. Sifətlərdən düzələn mürəkkəb sözlər. Məsələn; **adlı-sanlı, sərin-sərin, gözəl-göyçək**.

5. İsimlə feli sifətin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər. Məsələn; **tozoran, otbiçən, paltarasan, pambığıyan**.

6. Sayla ismin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər. Məsələn: **beşbarmaq, beşillik, çoxmərtəbəli**.

7. Sayla feli sifətin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər. Məsələn; **beşaçılan, çoxbilən, çoxdanışan**.

8. Sayların birləşməsindən düzə-

lənələr. Məsələn: **iyirmi beş, otuz altı, yüz iyirmi beş**.

Adlarla feillərin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər.

Belə mürəkkəb sözlər mürəkkəb feillər bəhsinə aid bir məsələdir. Bizim məqsədimiz mürəkkəb feillərin bütün xüsusiyyətlərini vermək deyil, sintaktik yolla sözlərin yaradılması prosesində adlarla feillərin və feillərlə feillərin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb feillərin əmələ gəlməsində iştirak edən tərəflər öz sadə leksik vahidliyini itirib birlikdə mürəkkəb leksik vahidə çevrilməsini şərh etməkdir.

"Mürəkkəb feillər, ümumiyyətlə, obyekt və hərəkətin dialektik vəhdəti nəticəsində müəyyən kəmiyyətdən keyfiyyətə keçərək, başqa bir obyektin hərəkətini ifadə edən sözə çevrilməsi yolu ilə əmələ gəlir". Doğrudan da, **baş salmaq, işə gəlmək** mürəkkəb feillərində **baş** sözü salmaq feilinin və **iş** sözü gəlmək feilinin vasitəli obyekt olmasına baxmayaraq, **baş** sözü **salmaq** feili ilə, **iş** sözü **gəlmək** feili ilə birləşərək yeni keyfiyyətli bir sözə, yəni **baş salmaq, işə gəlmək** mürəkkəb feillərinə çevrilmişdir.

Adlarla feillərin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb feillər.

Adlarla feillərin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb feilləri iki yere ayırmaq olar. Öz müstəqilliyini itirmiş köməkçi feillər vasitəsi ilə düzələnlər. Öz müstəqilliyini itirməmiş köməkçi feillər vasitəsi ilə düzələnlər.

Öz müstəqilliyini itirmiş köməkçi feillərə etmək, eləmək, olmaq və qılmaq köməkçi feillərini daxil etmək olar. Bunlardan qılmaq köməkçi feili Azərbaycan

dilinin tarixində çox işlənsə də, onun müasir dövründə, demək olar ki, az işlənir.

Lakin müasir türk dillərinin bəzində (uyğur, özbək və. s) qılmaq feili öz məhsuldarlığını saxlamaqdadır. Belə ki, müasir türk dillərinin çoxunda etmək, qılmaq (eləmək) olmaq (bulmaq) köməkçi feilləri bir çox adlara əlavə olunmaqla mürəkkəb feillər əmələ gəlir.

Öz müstəqilliyini itirməmiş köməkçi feillərə vurmaq, atmaq, tutmaq, vermək və. s. aid etmək olar. Belə feillərin müstəqil mənəsi olsa da, onlar başqa sözlərlə birləşərək mürəkkəb feil əmələ gətirərkən öz həqiqi mənəsini itirib məcazi mənə kəsb edir. Belə məcazi mənə kəsb edən feillər birləşdiyi sözü də öz həqiqi mənəsindən uzaqlaşdırıb birləşmə daxilində vahid bir leksik mənada işlədilen sözə çevrilməsini təmin edir. **Əl, boş, cavab, söz, iş, dil, yol** və. s. kimi sözlərin müstəqil lüğəti mənəsi olduğu kimi. Tutmaq, vermək, almaq və. s. feillərin də müstəqil lüğəti mənəsi vardır. Lakin bu müstəqil lüğəti mənəyə malik olan sözlər müxtəlif üsullarla birləşərək tərkib daxilində işləndikdə vahid mənə ifadə edən mürəkkəb söz əmələ gətirir; məsələn: **yola düşmək, dilə düşmək, işə düşmək, könül vermək...**

Hər iki tərəfi feil olan mürəkkəb feillər. Hər iki tərəfi feil olan mürəkkəb feillərin bəziləri hərəkətin davamlılığını, sürətliliyini və. s. bildirsələr də, onları tərz kateqoriyası adlandırmağa imkan vermir. Azərbaycan dilində hər iki tərəfi feil olan mürəkkəb feillər **ib -ib -ub -üb** feli bağlamaları getmək, gəlmək, durmaq və. s. kimi feillərin birləşməsindən

əmələ gəlir.

Sintaktik yolla yaradılan yeni sözlər iki və daha artıq sözün birləşməsi və ya yanaşması ilə əmələ gəlir. Bunların bir qismi bitişik və bir qismi də ayrı yazılır. Məsələn, **beş** sözü bir nitq hissəsi olaraq sayı, **il** sözü isə ismi birləşdirir. Belə birləşmələr həm ümumxalq danışığı dilində, həm də ədəbi dilimizdə heç də yeni hadisə deyildir. İstər danışığı dilində və istərsə də ədəbi dilimizdə **beşillik**, **altıillik**, **üçillik**, **dördillik** və.s. işlədilmişdir. Lakin **beş** və **il** sözlərinin birləşməsi və bunlara **-lik** şəkilçisinin artırılması ilə tamamilə yeni məzmunlu bir söz (**beşillik** plan) əmələ gəlir.

Azərbaycan dilində sözlərin birləşməsi və yanaşması üsulu ilə bir çox söz və terminlər yaradılmışdır ki, bunları da kəlkə adlandırmaq olar. Bunların yaradılma yolu da müxtəlifdir:

1. İki sözün heç bir formal əlamət olmadan birləşməsi yolu ilə: **beşillik** (plan).

2. İkinci növ təyini söz birləşməsi əsasında düzənlər: **şəhərarası**, **bayramqabağı**, **xalqlarası**.

3. Feili sifət əsasında əmələ gələn sözlər: **otbiçən**, **tozsoran**, **paltaryuan**.

4. Müxtəlif sözlərə **verici**, **edici** sözlərinin qoşulması ilə əmələ gələn: **qanunverici**, **qəbuledici** və.s.

ƏDƏBİYYAT

1. A.N.Кононов. *Грамматика современного узбекского литературного языка*. Ашгабат, 1960.

2. M.Hüseynzadə. *Təyini söz birləşmələri (Azərbaycan dilinin qrammatikası)*, 11 hissə (sintaksis), Bakı, 1959.

3. Z.İ.Əliyeva. *Müasir Azərbaycan dilində*

mürəkkəb feillər. Ədəbiyyat və dil institutunun əsərləri, VIII ç.

4. S.Cəfərov, *Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı*. Bakı 1960.

5. *Azərbaycan dilinin qrammatikası*, 1 hissə, Bakı Elmlər Akademiyasının Nəşriyyatı, 1966.

XÜLASƏ

Məqalədə sözlərlə, söz birləşmələrinin bəzi oxşar və fərqli cəhətlərindən söhbət açılır. Mürəkkəb sözləri əmələ gətirən tərkib hissələr və onların tərkib daxilində ifadə etdiyi mənə fərqi nəzərə çatdırılır. Adlarla adların birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlərin növlərindən bəhs edilir. Azərbaycan dilində sözlərin birləşməsi və yanaşması üsulu ilə bir çox terminlərin yaradılması aydınlaşdırılır.

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается о некоторых сходных и отличительных чертах слов и словосочетаний. Здесь также учтены компоненты составного слова и значения, которые они выражают в их составе. Названы виды имён сложных слов, полученных из комбинации имён и их соединений. Создание многих терминов на азербайджанском языке объясняется сочетанием слов и методами подходов к ним.

SUMMARY

The article describes some similar and distinctive features of words and phrases. Here, the components of the compound word and the meanings that they express in their composition are also taken into account. The types of names of complex words derived from a combination of names and their connections are named. The creation of many terms in the Azerbaijani language is explained by the combination of words and methods of approaches to them.